

Макарэвіч М.М. (Мазыр, Беларусь)

ТЭМАТЫЧНЫЯ ГРУПЫ ПРОМЫСЛАВАЙ ЛЕКСІКІ Ў НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Лексіка народных промыслаў і рамёстваў узнікла задоўга да станаўлення літаратурнай мовы. Гэты лексічны пласт забяспечваў назыўную функцыю промыславых прадметаў, дзеянняў і г. д. Разам з навукова-тэхнічным прагрэсам разглядаемыя намі промыслы і рамёствы (рыбалоўства, пчалярства, бондарства і кавальства) трансфармаваліся ў галіны сельскай гаспадаркі (рыбалоўства, пчалярства), спецыяльнай дрэваапрацоўчай вытворчасці (бондарства), а таксама металаапрацоўчай (кавальства). Гэта абумовіла пераход пэўнага аб'ёму народнай (дыялектнай) лексікі ў разрад навуковых тэрмінаў.

Пранікала дыялектная лексіка ў адпаведныя тэрмінасістэмы як у нязменным выражэнні, так і ў якасці ўтваральнай базы для называння тэрмініруемых паняццяў. У дадзеным артыкуле мы разглядаем тэрміны, запазычаныя з дыялектнай мовы без змен, а таксама тэрміны, галоўнымі кампанентамі ў складзе якіх з'яўляюцца словы дыялектнай лакалізацыі. Гэта абумоўлівае адпаведнасць ніжэй паказаных тэматычных груп дыялектным тэматычным групам, што сведчыць пра пераемнасць у працэсе станаўлення навуковай тэрміналогіі.

Навуковая тэрміналогія *рыбалоўства* прадстаўлена меншай колькасцю лексем у параўнанні з дыялектнай лексікай, што тлумачыцца нераспрацаванасцю першай.

Тэматычная група **назвы прылад для лоўлі рыбы** адлюстроўвае найменні, характэрныя для тэрмінасістэмы 20–30 гг. і 80–90 гг. ХХ ст.

Падгрупа **назвы невадаў** уключае ў свой састаў такія назвы: *валакуша* [СГТ-19, с. 13]; *браднік* [РБСГ, с. 40], *невад: блізняцёвы невад, грунтавы невад, закідны невад, запорны невад, кашальковы невад* [РБСГ, с. 267].

Назвы стаўных пастак ўключаюць у свой склад тэрміны: *гаць* [СГТ-19, с. 19], *верша* [РБСГ, с. 50].

Падгрупа **назвы рухомах пастак** уключае ў свой склад наступныя намінацыі: *волак, марлевы волак, ручны волак* [РБСГ, с. 63], *падсачак: Падсачкі* прадаюцца ў рыбалоўных магазінах [Лад., с. 35].

Падгрупа **назвы кручковых снасцей** уключае ў свой склад тэрміны: *вуда*: Рыбалову, ловячы *вудаю*, важна захоўваць поўную цішыню [Лад., с. 22]; *бляшня* [Матр., с. 98].

Тэматычнае аб'яднанне **назвы састаўных частак рыбалоўных прылад** прадстаўлена лексемамі *вудзільна*, *грузіла*, *куль*, *матня кручо́к*, *паплаво́к*: *Вудзільна*, якім карыстаюцца пры лоўлі з паплаўком, павінна быць моцным, пругкім, ідэальна прамым [Матр., с. 37]; *Грузілам* завецца кавалак мэталю, у большасці волава, якое прывязваецца да павадка... [Лад., с. 28]; *куль*, *матня* [РБСГ, с. 254]; *Паплавок* – гэта своеасаблівы семафор для рыбалова [Матр., с. 40] і інш.

Семантычнае аб'яднанне **назвы рыб** характарызуецца наяўнасцю большай колькасці тэрмінаадзінак.

Падгрупа **назвы рыб сямейства карпавых** характарызуецца значным аб'ёмам адзінак, што тлумачыцца багаццем паняццяў. Сярод іх вылучаюцца наступныя: *кара́сь*, *карп*, *лешч*, *лінь*, *плётка*, *пячку́р*, *галавёнь*, *чахо́нь*, *чырванapéрка*, *сазан*, *язь*, *яле́ц*, *краснапéрка*, *кляпе́ц*, *келб-пячку́р* і інш.: *кара́сь* [ПСБТ, с. 28]; *галавёнь* [НЖ-12, с. 24]; *яле́ц* [КСБТ, с. 12]; *Карась* – нязменны і, як правіла, шматлікі жыхар большасці стаячых і праточных азёраў [Матр., с. 19]; *Язь* даволі шырокі ў сьпіне, крыху круглаваты, хвост і ніжнія плаўнікі ў яго чырвоныя, а верхнія шызыя [Лад., с. 59] і інш.

Аб'яднанне **назвы рыб сямейства акунёвых** утвараюць тэрміны *акунь*, *ёрш*, *джгір*, *джгір-наса́р*, *суда́к*, *язгу́р*: *акунь* [ПСБТ, с. 48]; *джгір* [КСБТ, с. 12]; *Ёршы* жывуць толькі ў чыстых водах [Лад., с. 58]; *Судак* – адзін з прадстаўнікоў даволі шматлікага сямейства акунёвых [Матр., с. 12] і інш.

Тэматычнае аб'яднанне **назвы рыб сямейства шчупаковых** прадстаўлена лексемай *шчупа́к* (*шчупачо́к*): *Шчупак* мае доўгае, выцягнутае тулава, якое заканчваецца спераду даволі вялікіх памераў галавой [Матр., с. 15]; *шчупачок* [КСБТ, с. 62] і інш.

Падгрупа **назвы рыб сямейства ласосевых** мае ў сваім складзе найменні *стронга*, *стронга пярэ́стая*, *стронга-ласо́ска*, *стронга-кумжа*: *стронга-ласоска* [НЖ-12, с. 34]; *стронга пярэстая* [АСХЖ, с. 5]; *Корміцца стронга* рознымі рачкамі, чарвячкамі, лічынкамі насякомых [Матр., с. 26] і інш.

Тэрмінаадзінка *сты́нка* з'яўляецца адзінай у падгрупе **назвы рыб сямейства корушкавых**: *стынка* [НЖ-12, с. 28].

Падгрупа **назвы рыб сямейства асятровых** прадстаўлена лексемай *сцёрля́дзь* [ПСБТ, с. 71].

Падгрупа **назвы рыб сямейства сомавых** ілюструецца тэрмінаадзінкай *сом*: *сом* [НЖ-12, с. 35]; *Сом* – самая буйная з усіх рыб, якія насяляюць вадаёмы нашай рэспублікі [Матр., с. 27] і інш.

Тэматычная падгрупа **агульныя назвы рыб і частак іх цела** ўключае ў свой склад найменні *жывеіц, жабры, плаўнік*: Калі выняць рыбу на паветра, у яе *жабры* хутка зліпаюцца і яна здыхае [Лад., с. 91]; *жывец* [РБСГ, с. 122]; У большасці рыб парныя *плаўнікі* толькі падтрымліваюць раўнавагу [Лад., с. 83].

Тэматычная група **назвы рыбака** ў тэрміналогіі прадстаўлена найменнем *рыбалоў*: *рыбалоў* [РБСГ, с. 255]; Сапраўднаму *рыбалоу* трэба цвёрда ведаць звычаі і густы рыбы [Лад., с. 16].

Падгрупа **назвы дзеянняў суб'екта і аб'екта рыбнай лоўлі** складаецца з тэрмінаадзінак *лоўля, кляваць, нераставаць, нераст* (*массавы нераст, парны нераст, расцягнуты нераст, франтальны нераст*): *лоўля* [РБСГ, с. 217]; *нераст* (*массавы нераст, парны нераст, расцягнуты нераст, франтальны нераст*) [РБСГ, с. 271]; Увесну большасць нашых рыб *нерастуе* [Лад., с. 94] і інш.

Тэматычная група **назвы лодак** адзначана тэрмінам *лодка* [РБСГ, с. 217].

У навуковай тэрміналогіі *пчалярства* фіксуецца шэраг адзінак, якія засведчаны і ў народнай тэрміналогіі. Некаторыя з іх дапоўнены ўдакладняючымі, дыферэнцыруючымі азначэннямі з улікам развіцця іх прадметна-паняццёвай сферы.

Падгрупа **назвы вулей і гнёздаў для дзікіх пчол** тэматычнай групы **назвы прыстасаванняў для развядзення і ўтрымання пчалінай сям'і** ў навуковай тэрмінасістэме прадстаўлена лексемамі *пчалінае гняздо* [СЛТ-8, с. 43]; *вулей рамавы, аднасценны вулей, двухсценны вулей, брытанскі вулей, двухсямейны вулей, шмат'ярусны вулей, шматкорпусны вулей* [РБСГ, с. 515]; *вулей Дадана-Блата* [Струк.-1, с. 58]; *вулей Лангстрота-Рута, борць* [РБСГ, с. 39] *калода* [РБСГ, с. 176]; *ляжак* [РБСГ, с. 206] і інш.

Семантычнае аб'яднанне **назвы прыстасаванняў для адсадкі маткі** ўключае ў свой склад тэрміны *матачнік*: *запячатаны матачнік, роевы матачнік* [РБСГ, с. 232].

Тэматычная група **назвы месцаў размяшчэння вулляў з пчоламі** ілюструецца тэрмінаадзінкамі *пасека, зімоўнік, вуллёўнік, пчольнік* (*пчальнік*): *калгасны пчольнік, качавы пчольнік, лясны пчольнік, маткавывадны пчольнік, нуклеусны пчольнік, апыляльны пчольнік* [СЛТ-8, с. 37]; *пасека* [ДП, с. 78]; *зімоўнік*: У буйных калгасных пасеках пчолы павінны зімаваць у цёпрых памяшканнях (зімоўніках) [Бал., с. 48] і інш.

Найбольш прадстаўнічай з пункту гледжання наяўнасці тэрмінаадзінак дыялектнага паходжання з'яўляецца тэматычная група **назвы пчол паводле ступені свайго развіцця і функцыянальнай ролі**. Сюды ўваходзяць лексемы *чарва* [СГТ-19, с. 75]; *пчала*: *башкірская пчала, далёкаўсходняя пчала, сярэднебеларуская пчала, украінская пчала, паўночнакаўказская пчала, грузінская пчала, жоўтая персідская пчала* [РБСГ, с. 410]; *матка* [ДП, с. 10]; *пчала-карміцелька, пчала-разведчыца,*

пчала-будаўніца, пчала-зборшчыца [РБСГ, с. 324], *чмель* [РБСГ, с. 548]; *сям'я* [Бутк., с. 33] і інш.

Тэматычная група **назвы прадуктаў, вырабленых і здабытых пчоламі**, фіксуе ў сваім саставе навуковыя тэрмінаадзінкі, ідэнтычныя народным найменням: *воск* [Струк.-1, с. 16]; *пылок* [КСБТ, с. 40], *нектар* [ДП, с. 13], *пчаліны клей* [ДП, с. 28]; *пропаліс* [РБСГ, с. 402]; *мёд: акацыевы мёд, борцевы мёд, верасовы мёд, грэцкі мёд* [РБСГ, с. 237] і інш.

Група **назвы прылад працы пчаляра** ў навуковай тэрміналогіі выкарыстоўвае шэраг адзінак, якія першапачаткова функцыянавалі ў дыялектнай мове, трансфармаваўшы некаторыя з іх: *курадым, курадым Рута, курадым Бінгама, дымнік, дымнік Рута, дымар*: Адным з гэтых асноўных правіл з'яўляецца правіла, як карыстацца курадымам [Струк.-1, с. 50]; Заўсёды трэба мець напагатове дымнік [Бутк., с. 5]; дымар Рута [Бал., с. 29] і інш.

Семантычнае аб'яднанне **назвы посуду для збору мёду** адзначана адной лексемай: *лінаўка* [РБСГ, с. 212].

Тэрмінагрупа **назвы дзеянняў, стану аб'екта і суб'екта пчалярскага промыслу** мае ў сваім складзе шэраг найменняў: *аблёт* [ДП, с. 128]; *абкурванне* [РБСГ, с. 12]; *раіцца* [РБСГ, с. 434]; *аграбаць* [Бутк., с. 14]; *аблётвацца* [Бутк., с. 5] і інш.

Канкрэтызуючыя азначэнні дыялектнага паходжання прадстаўлены адной лексемай: *пчаліныя* [НЖ-12, с. 11].

У навуковай тэрміналогіі **бондарства** выкарыстоўваецца пэўная колькасць адзінак з народнай тэрмінасістэмы, што сведчыць аб пераемнасці ў лексічнай сістэме промыслу.

Падгрупа **назвы бондара** адзначае ў сваім складзе адну ўніфікаваную тэрмінаадзінку: *бондар* [РБСГ, с. 37].

Семантычнае аб'яднанне **назвы прылад працы бондара** складаецца з лексем, якія выкарыстоўваюцца для намінацыі ўніверсальных дрэваапрацоўчых прылад, а таксама спецыялізаваных бондарскіх інструментаў: *сьвердзел, сьвідар, сьвярдзёлак* [СГТ-19, с. 11]; *сякера* [СГТ-19, с. 45]; *скобля* [РБСГ, с. 458]; *ручны бондарны рубанак* [Буйв., с. 38]; *стамеска* [Караб., с. 205]; *шархель* [Караб., с. 120].

Тэматычная падгрупа **назвы посуду для захоўвання сельгаспрадуктаў** уключае ў свой састаў шэраг адзінак: *бочка* [РБСГ, с. 39]; *фанерная бочка, фанерна-штампаваная бочка* [Буйв., с. 41]; *сферычная бочка* [Буйв., с. 26]; *сухатарная бочка* [Буйв., с. 31]; *кадка* [РБСГ, с. 153]; *кадушка* [Буйв., с. 26] і інш.

Падгрупа **назвы посуду для захоўвання вадкіх рэчываў** адлюстроўвае ў сваім складзе намінацыі *бочка* [СГТ-19, с. 7]; *заліўная бочка, сухатарная бочка* [Буйв., с. 26]; *вядро* [Буйв., с. 26] і інш.

Тэматычнае аб'яднанне **назвы бытавога посуду паўсядзённага ўжытку** заключае ў сабе наступныя тэрмінаадзінкі: *бойка* [СГТ-19, с. 26];

карыта [СГТ-19, с. 24]; *маслабойка*: *бочачная маслабойка, хістальная маслабойка, кругавая маслабойка, ручная маслабойка, ударная маслабойка* [РБСГ, с. 230]; *ражка* [СГТ-19, с. 48]; *цэбар* [Буйв., с. 26].

У падгрупу **назвы састаўных частак бандарных вырабаў** уваходзяць лексемы *абруч* [Буйв., с. 26]; *уторна-тарцавы абруч, шыйны абруч, пукавы абруч* [Буйв., с. 28]; *века* [СЛТ-8, с. 27]; *дно* [Буйв., с. 26]; *клёпка, клёпка-бакавік, клёпка-доннік* [Буйв., с. 26]; *паз* [СГТ-19, с. 32] і інш.

Тэрміналагізаваныя адзінкі *набіваць* (абручы) [РБСГ, с. 260], *задонка* (бочак) [Буйв., с. 38]; *асадка* (абручоў) [Буйв., с. 36] складаюць тэматычную падгрупу **назвы дзеянняў бондара**.

Навуковая тэрміналогія *ганчарнага рамяства* выкарыстоўвае абмежаваную частку дыялектных тэрмінаадзінак, некаторыя з якіх дапоўнены дыферэнцыруючымі азначэннямі.

Тэматычная група **назвы гліны і спецыяльных раствораў для апрацоўкі посуду ў навукавай тэрмінасістэме** прадстаўлена наступнымі лексэмамі: *гліна* [СГТ-19, с. 15]; *гліна тлустая, гліна лёсавая, гліна пластовая, гліна стужкавая* [СГЛТ-16, с. 18]; *паліва*: Паліваю завецца бліскучы, падобны да шкла, пласт матэрыі, якою пакрываюць гліняныя вырабы [Ганчар-аматар, с. 39] і інш.

Тэрмінаадзінкі *гаршчок, гаршчочак* [РБСГ, с. 90] тэматычнай падгрупы **кухонны посуд** адпавядаюць аналагічным дыялектным найменням.

Тэматычнае аб'яднанне **назвы ганчара** прадстаўлена адзінкамі *ганчар* [РБСГ, с. 88] і *гаршчэчнік*: ... гаршчэчнікамі ўжываецца круг некалькі іншае будовы [Ганчар-аматар, с. 39].

З дыялектнай тэматычнай групай **назвы абсталявання і прылад працы ганчара** суадносяцца навуковыя тэрмінаадзінкі *ганчарны горан* [РБСГ, с. 89]; *ганчарны круг*: Для гэтага спосабу фармоўкі [выточванне на кругу] неабходна пабудаваць ганчарны станок або, як яго завуць, ганчарны круг [Ганчар-аматар, с. 32]; *шпень*: на драўлянай крыжавіне ўмацоўваецца простападны драўляны шпень... [Ганчар-аматар, с. 34].

Тэматычнае аб'яднанне **назвы дзеянняў ганчара** ілюструецца ў навукавай тэрміналогіі найменнямі *апальванне*: Агонь раскладаецца ў сподняй частцы горана, і апальванне працягваецца ад 6 да 8 гадзін [Ганчар-аматар, с. 50]; *паліваць*: Маецца шмат спосабаў, як паліваць гліняныя вырабы [Ганчар-аматар, с. 45].

У навукавай тэрміналогіі *кавальская лексіка* дыялектнага паходжання прадстаўлена абмежаванай колькасцю намінацый, што тлумачыцца мадэрнізацыяй кавальскага рамяства ў асобную галіну металаапрацоўкі.

Тэматычная група **назвы асоб, якія апрацоўваюць метал, фіксуе** лексемы *каваль* [СГТ-19, с. 24]; *бляхар* [РБСГ, с. 122].

Семантычнае аб'яднанне **назвы дзеянняў і працэсаў, звязаных з апрацоўкай металу** характарызуецца наяўнасцю наступных лексем: *каваць, каванне* [СГТ-19, с. 22]; *гартаванне* [КСБТ, с. 37].

Да **назваў канкрэтызуючых азначэнняў** адносіцца ад'ектыў *кавальскі* [РБСГ, с. 198].

У тэматычную групу **назвы майстэрняў па апрацоўцы металу** ўваходзіць шэраг тэрмінаў: *кузня* [СГТ-19, с. 24], *ковачная кузня, калгасная кузня, вучэбная кузня* [РБСГ, с. 198].

Тэрмінаадзінкі тэматычнай групы **назвы абсталявання і прылад працы каваля** ідэнтычныя аналагічным дыялектным найменням: *абцугі* [СГТ-19, с. 22]; *кавадла*: Ковадла прадстаўляе сабой апору, на якой куюцца метал [Ізм., с. 40]; *кавальскі горн*: Для кавальскіх майстэрняў у асноўным ужываюцца наступныя віды награвальных прыбораў: 1) кавальскія горны для цвёрдага паліва... [Ізм., с. 27].

Тэматычная група **назвы металаў і спецыяльных дапаможных саставаў** адзначае ў сваім складзе словы *вугаль, метал, чыгун*: Кавалак добрага кавальскага вугалю павінен у ізломе даць чыстую і бліскучую паверхню [Ізм., с. 25]; Метал, з якога вырабляюць велізарную большасць дэталяў розных машын, прадстаўляе сабой сплаў жалеза з рознымі элементамі: вуглерод, крэмній, марганец, сера, фосфар [Ізм., с. 5]; Чыгун мае малы каэфіцыент моцнасці і малую вязкасць, але вялікую цвёрдасць [Ізм., с. 22].

Такім чынам, лексіка народных промыслаў і рамёстваў паранейшаму застаецца адной з важнейшых крыніц папаўнення і ўдасканалення сучаснай навуковай тэрміналогіі ў галіне прамысловасці і сельскай гаспадаркі. Гэта адпавядае асноўнаму метадалагічнаму прынцыпу сучаснай нацыянальнай тэрмінатворчасці, выпрацаванаму яшчэ ў 20 – 30-я гады ХХ ст.: арыентацыя ў тэрмінатворчасці на жывую мову, максімальнае выкарыстанне тэрміналагічных рэсурсаў лексікі народных гаворак.

Скарачэнні:

АСХЖ – Анаціраваны спіс хрыбетных жывёл Беларусі: метад. рэкамендацыі / Мін. дзярж. пед. ін-т імя М. Горкага; уклад. А.Р. Александровіч. – Мінск: [б. в.], 1993. – 41 с.

Бал. – Балашоў, П. Пасека ў калгасе і моладзь / П. Балашоў. – Мінск: Белдзяржвыд., 1931. – 55 с.

Буйв. – Буйвідовіч, Ф.В. Спецыяльныя дрэваапрацоўчыя вытворчасці: тэксты лекцый па курсе “Тэхналогія вырабаў з драўніны” для студ. спец. Т.16.04 / Ф.В. Буйвідовіч, Л.У. Ігнатовіч. – Мінск: Беларус. дзярж. тэхнал. ун-т., 1995. – 44 с.

Бутк. – Буткевіч, А.С. Догляд пчол увесну / А.С. Буткевіч. – Мінск: Белдзяржвыд., 1931. – 96 с.

Ганчар-аматар – Мурза. Ганчар-аматар / Мурза. – Мінск: Белдзяржвыд., 1930. – 51 с.

ДП – Даведнік пчаляра / пад рэд. А.М. Кавалёва. – Мінск: Дзярж. выд-ва БССР, 1952. – 436 с.

Ізм.– Измалкоў, А. Кавальская справа / А. Измалкоў; пер. з рус. мовы В. Суханава. – Мінск: Дзяржвыд. Беларусі, 1935. – 87 с.

Караб. – Карабанаў, І.А. Працоўнае навучанне: падручн. для 5–7-х кл. агульнаадукац. шк. / І.А. Карабанаў, М.К. Шчур, К.Р. Гулак. – Мінск: Нар. асвета, 1992. – 271 с.

КСБТ – Кароткі руска-беларускі слоўнік біялагічнай тэрміналогіі / склад. Т.М. Царэнка. – Віцебск: Віцеб. дзярж. пед. ін-т, 1994. – 76 с.

Лад. – Ладны, Р. Малады рыбалоў / Р. Ладны. – Мінск: Белдзяржвыд., 1931. – 128 с.

Матр. – Матрунёнак, А.П. Школа юнага рыбалова / А.П. Матрунёнак. – Мінск: Дзяржвыд. БССР, 1960. – 152 с.

НЖ-12 – Беларуская навуковая тэрміналогія: назвы жывёл. – Мінск: Інбелкульт, 1926. – [Вып. 12]. – 72 с.

ПСБТ – Падручны руска-беларускі слоўнік біялагічных тэрмінаў / Беларус. дзярж. ун-т, Каф. беларус. мовы і літ. для прыродазнаўчых фак.; аўт.-склад.: І.Л. Бурак, Т.П. Піліповіч. – Мінск: БДУ, 1992. – 88 с.

РБСГ – Руска-беларускі слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН Беларусі / Г.У. Арашонкава, [і інш.]; пад рэд. М.В. Бірылы, Г.У. Арашонкавай. – Мінск, 1994. – 560 с.

СГТ-19 – Беларуская навуковая тэрміналогія: слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі. – Мінск: Інбелкульт, 1928. – [Вып. 19]. – 77 с.

СЛТ-8 – Беларуская навуковая тэрміналогія: слоўнік лясных тэрмінаў. – Мінск: Інбелкульт, 1926. – [Вып. 8]. – 80 с.

Струк.-1 – Струкоўскі, Я. Пчалярства: у 2 кн. / Я. Струкоўскі. – Мінск: Белдзяржвыд., 1930. – Кн. 1. – 97 с.